

Տ Ա Ճ Կ Ա Հ Ա Յ Ք

ԴԷՊԻԵՐԸ ՏՍԱՃԿԱՍՏՏԱՆՈՒՄ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԸ

Անցեալ տարուայ յուլիսին կատարուած յեղաշրջումն, բռնակալական—միահեծան կառավարութեան սահմանադրական—պարլամենտական կազմի վերածուելը առանց արիւնհեղութեան, ազգերի պատմութեան մէջ բացառիկ երևոյթներէց մէկն էր, մանաւանդ, եթէ ի նկատի ունենանք, որ դաշի վրա բաղմած Սուլթան Համիդը 32 տարի անընդհատ իր երկաթեայ ճիրաններով սեղմել, արիւնքամ էր արել իր հարադատներին և հպատակներին։ Սակայն այդպիսի հաճոյակատարութեամբ Արդ-իւլ-Համիդի սահմանադրութեան վերականգնումը շատերը համարում էին մի խաղ, մի միջոց յանկարծակիի եկած զօրաբանակների յուղումը գաղափարներու համար։ Շատերը սպասում էին յեղաշրջման—coup d'Etat-ի և վերջին ամիսներում արդէն միջնորոտը ծանկատանում այնքան խտացել, երիտասարդ-թուրքերի դէմ դժգոհութիւնն այնքան աճել էր, որ նուրբ քաղաքագէտները արդէն գուշակում էին մօտալուտ վտանգը, երկրի ներսը սահմանադրութեան ամբողջ ընթացքում բոտ երևոյթին թէև խաղաղ, բայց հին օրերի բոլոր դործողութիւնները կատարում էին, հայկական գաւառների դրութիւնը չէր լաւանում, իսկ տեղ տեղ՝ Մարաշում, Մուշում, և Ադա-նայում նոյն իսկ թշնամական ցոյցեր էին լինում քրիստոնեաների, ի մասնաւորի հայերի դէմ։ Այս բոլորից պարզ էր, որ գաղանը մեռած չէր, այլ քնած էր ձեռնում, նա առ երես իրան երիտասարդ թուրքիայի հովանաւորող յայտարարելուց յետոյ, ներքուստ մեքենայութիւններ էր լարում գլխի վայր տապալելու սահմանադրութիւնը։

Բոլոր զրկուած, պատուազուրկ, դործից հեռացած բաղմաթիւ ստորին և բարձրաստիճան անձինք խոհեմու-

թեամբ առ երեսս հնազանդութեամբ նոր կարգերին, դաւեր էին նիւթում և հող պատրաստում նախկին բեթիմը վերականգնելու համար: Եւ հոգեւորականները, պահպանողականները, կրօնական մոլեռանդները կարողացան մասամբ ծուռ մեկնութիւն տալով սահմանադրութեան, մասամբ ոսկիների փայլով շլացնել զինուորներից մի մասին և հող պատրաստել ապագայ յեղաշրջման համար:

Եւ ահա ութ ամսեայ միացող կրակը հրդեհեց մարտի 31-ին և մի օրում ստեղծուած սահմանադրութիւնը մի օրում էլ ի չիք դարձաւ և եթէ Բարդուղիմէոսեան գիշերներ տեղի չունեցան Պոլսում, այդ պիտի վերագրել այն հանգամանքին, որ Սուլթանի կողմնակից յեղաշրջում առաջ բերող տարրերի մէջ շատ շուտ պառակտումն առաջ եկաւ և երիտասարդ թիւրքերը առանց ժամանակ կորցնելու ժողովեցին իրանց ուժերը հակահարուածը տալու Մի ցաւայի երևոյթ, որ պիտի տեղի չունենար, եթէ պոքր ինչ հեռատեսութիւն լինէր, այդ ազատամիտ (ահրար) կուսակցութեան մասնակցութիւնն էր յեղաշրջման գործին: Վերջինս իր ծրագրով ու գաղափարներով աւելի ձախ կանգնած լինելով քան երիտասարդ թիւրքերը, որի մէջ մտնում էին համարեա բոլոր օտարազգի հպատակները և որոնք չէին բաւականանում սահմանադրութեամբ, այլ նոյն իսկ բոլոր ազգութիւնների դաշնակցական պետութիւն էին քարոզում, ահա այդ կուսակցութիւնը երիտասարդ թիւրքերի կուսակցութիւնը տապալելու ցանկութեամբ անհեռատեսութիւն ունեցաւ ձեռք մեկնելու րէակսիօն տարրերին և արագացնելու իրանց համար անսպասելի յեղաշրջումը: Բարբեաղդաբար նոքա շատ շուտ զգացին այդ սխալը և երկրորդ օրն և եթ ձեռք մեկնեցին երիտասարդ թիւրքերին:

Ապրելի 14-ին առանց արիւնի հոստատուած սահմանադրութիւնը արիւնով վերահաստատուեց և որպէսզի այլ ևս չկրկնուեն նման դէպքեր, վճռուեց մէջտեղից վերացնել Տաճկաստանի չար ոգուն, նախկին սուլթան Աբդ-

իւլ-Համիդին, գրկելով նրան գահից, Պահ բարձրացաւ նրա եղբայր Ռաշիտը Մուհամմէտ V անունով:

Նա, ով 32-տարի շարունակ միահեծան հրամայող էր, որի մատի շարժումից դուրս էին արքայազուններից սկսած մինչև յետին նախորդը, որ այդքան ձիգ տարիներ իր հպատակ անմեղ հայերի արիւնով ներկեց իր անունը և այնքան վարպետօրէն խաղացնում էր ամբողջ եւրոպային, այսօր մի պատուաւոր բանտարկեալ է Սելանիկի մէջ Ալլադինի ապարանքում:

Պօլսում երիտասարդ թիւրքիան յայթանակ տալաւ և խաղաղեց. բայց գաւառները . . . այնտեղ դեռ նոր է հասնում մարտի 31-ին արձագանքը և դեռ այդ ուղղութեամբ գործողութիւններ են կատարում. ամբողջ, լսելով Պօլսում կատարւած դէպքերը և շուգելով յետմնալ, յարձակումներ է գործում անդէն, խեղճ, ազատութեան երազներով օրօրուող ազգաբնակչութեան վրա:

Առաջին հարուածը կրեց Ադանայի քրիստոնէութիւնը, մանաւանդ հայերը և ճով գիտէ, մինչև ապրելի 14-ի լուրը կհասնի հեռաւոր վայրերը, այն տեղերը չեն ներկայացնի մի սոսկալի սպանդանոց: Բոլոր պարբերական թերթերը լի են երկիւղալի նախազուշակումներով և Ադանայի կոտորածի սարսափներով: Ադանայի սպանուածների թիւը տասնեակ հազարներ են հաշոււմ. հինգ օր անընդհատ կոտորած, հրձիգութիւն և աւարառութիւն է տեղի ունեցել. բազմաթիւ գիւղեր ի չիք են դարձել: Արդեօք ինչ չափեր կընդունի այս հրէշաւոր գործողութիւնը, որ գերազանցում է 94—95 թուերի սարսափներին, դժուար է այժմենից դուշակել:

Կոստանոսթուլի Ադանայի մէջ. «Գործի» սեպհական թըղթակիցը հետեւեալն է գրում. Զարհուրելի լուրեր կհասնեն Ադանայէն. Օրերով կոտորած, թալան և հրդեհ՝ քանդակներ ցրած են քաղաքը: Երկու օր առաջուան թըղթակցութեանս մէջ տեղեկութիւն տուած էի արդէն այդ

կոտորածի մասին, Վերջին հեռագիրներէ՝ որոնք հազիւ հազ հասած են Պօլիս, կերեայ թէ աղետը մեծ համեմատութիւններ ստացած է։ Ինչպէս գրած էի, երկու թիւրքեր՝ ուղելով հայ պատանիի մը վրայ՝ յարձակում գործել, այս վերջինը ինքզինքը և իր պատիւը պաշտպանելու համար սպաննած է զանոնք։ Այս դէպքը բաւական եղած է, որպէսզի թիւրք խուժանը կեաւուրներու վրայ յարձակում գործէ, կոտորածը սկսի, ինչպէս նաև հրդեհը և աւարառութիւնը, «Մանգումէի» տեղեկութեան նայելով, այս եղանակիս շրջակայ գաւառներէ ալ հազարաւոր մշակներ Ադանայի գաւառը դացած կըլլան՝ բամբակի մշակութեան գործի համար, այս պատճառաւ հաւանական կը նկատուի, որ խուժանը շատ ահեղ եղած ըլլայ։ Կըսուի նաև թէ այնտեղի հայերը լաւ զինուած են, հաւանական կը նկատուի որ դիմադրութիւն եղած ըլլայ։ Ամեն պարագայի մէջ, այս «կըսին» ստուգութեան կը կարօտի, և հայերու անձի կորուստը հազարաւոր թուերի կը հասնի։ Սպաննած են նաև երկու ամերիկացի միսիօնարներ, որոնք Ադանա կը գտնուէին, և հայ բողոքականներու կիլիկիոյ միութեան պատգամաւորական ժողովը գումարելու վրայ էր։ Հայ-հռոմէականներու պատրիարքարանը ուղղուած հեռագիր մըն ալ բոլորովին տւերուած կը ներկայացնէր քաղաքը։ Ժողովուրդը սարսափահար և անօթի եկեղեցիները տպաստանած է։ Այս միջոցիս Ադանայի նահանգին առաջնորդ Մուշեղ եպիսկոպոս (Եգիպտոս) կը գտնուի։ Աւելի ահաւելին այն է որ կոտորածը միայն Ադանայի մէջ չէ սահմանափակուած։ Մէրսինի մէջ ալ սկսած է արդէն, և անգլիական հիւպատոսն ալ պտոյտի ելած ատեն վիրաւորուած է։ Իսկ Ադանայի շրջակայ գաւառներէն շարունակ հեռագիր կը տեղայ, թէ կոտորածը տարածուելու վրայ է, և ամենքն ալ երկիւղի մէջ են։ Սիսի կաթողիկոսն ալ նոյն իմաստ հեռագիր մը ուղղած է։

Կառավարութիւնը անկարող գտնուած է զսպելու խռովութիւնը, վասնզի զինուոր անբաւական է։ Տեղիս և քաղա-

կան լիզուով, մէկ թերթին տեղեկութեան նայելով, զինուորն ալ միացած է խուժանին:

Կեդրոնի կառավարութիւնը հրամաններ ուղղած է այլ տեղեր, որ զինուոր ճամբայ հանուի դէպի Ադանա: Օտար տէրութիւններ մէկ-մէկ մարտանաւ զրկած են Մէրսինի առջև: Մինչև այժմ՝ մանրամասնութիւններ կը պակսին:

Պոլսոյ պատրիարքական տեղապահ Արշարունի առաջի որ Դուռ գնաց և դիմում ըրաւ եպարքոսին և ներքին գործոց նախարարութեան խորհրդականին: Ասոնք խոստացան թէ պէտք եղած հրամանները պիտի ուղղեն:

Ներքին գործերու նախարարութեան խորհրդական Ադիլ պէյ, որ ուրիշ առիթներու մէջ հայերու բողոքներուն նկատմամբ չըկամութիւն ցոյց տւած է, դարձեալ տեղապահին յայտարարեց թէ կոտորածին պատճառը հայերը եղած են: Թէ ինք այն տեղերը պաշտօնավարած ըլլալով, գիտէ, որ այնտեղ հայերը ամենքն ալ զինուած են, և թէ հայերն են, որ կը կոտորեն թիւրքերը:

Երեկ ալ, ազգ. երեսփոխ. ժողովոյ անդամները, ինչպէս նաև հայ-հռոմէականներու պատրիարքարանի և հայ-բողոքականներու ազգապետարանին ներկայացուցիչներ խառն ժողով մը գումարելով, որոշեցին միանաբար դիմում ընել Դուռ և բողոքել: Դիմումը արդէն խառն պատգամաւորութիւն մը գնաց տեսակցեցաւ եպարքոսին և պահանջեց, որ խիստ և ազգու միջոցներ տնօրինուին Ադանայի դէպքին նկատմամբ: Եպարքոսը հաւատեց թէ ամեն միջոց ձեռք առնուած է արդէն, թէ զինուոր սկսած է զըրկուիլ, և այլն: Յայտարարուած է նաև թէ Ադանայի կուսակալը և Մէրսինի կառավարիչը պաշտօնանկ պիտի ըլլան:

Երեկ պետական երեսփ. ժողովին մէջ ալ կարգ մը երեսփոխանների կողմէ ստորագրուած զեկուցագիր մը կարգացուցաւ Ադանայի դէպքին նկատմամբ, և ժողովին

որոշման համաձայն, քիչ ետք տասը թիւրք երեսփոխաններ իրենց կարգին Դուռ գացին, և եպարքոսէն պահանջեցին, որ Ադանայի կոտորածին նկատմամբ զսպողական միջոցները փութացուին: Միևնոյն հաւաստիքները տրուեցան ասոնց ալ:

Յայտնի չէ, թէ ինչ շարժառիթներ երկու տարրերու միջև այդ ատելութիւնն առաջ բերած են, և թէ ունեւորներն սեռ ձեռք մըն է արդեօք, որ սկսած է գործել դաւաճներու մէջ ալ՝ այս ազէտալի հետեանքները ստեղծելու համար: Վարչապետը երեսփոխ. ժողովին մէջ այսօր կարգացած յայտարարագրին մէջ ըսաւ, թէ Ադանայի դէպքը հետեանքն է Պօլսոյ գինւորական վերջին շարժման: Գ.

Հեռագիրները լուր բերին, որ ջարդեր են կազմակերպուած Ադանայում: Քաղաքի երկու երրորդը հրդեհի մէջ է:

Խռովութիւնը տարածուած է Մէրսինում, Տարօնում և շրջակաները:

Ադանայում սպանուած են երկու ամերիկեան միսիօնարներ, վիրաւորուած է անգլ. հիւպատոսը:

Կաթողիկոսի, կաթօլիկների ներկայացուցչի հեռագիրները յուզեցին հայ ազգաբնակչութիւնը, ու երեք կրօնական ներկայացուցիչներ՝ լուսաւորչականների, կաթօլիկների և բողոքականների, իրենց հետ ունենալով մի քանի հոգևորականներ և աշխարհականներ՝ կազմեցին մի պատգամաւորութիւն Բ. Դուռ երթալու:

Պատգամաւորութիւնը վերջապէս կարողացել է տեսնուել եպարքոսի և ներքին գործերի նախարարութեան խորհրդական Ագիլ Բէյի հետ:

Հայ պատրիարքարանից ուղարկուած հեռագիրները տեղ չեն հասել:

Ջարդը սկսուել է անցեալ երկուշաբթի օրը և տեւել է հինգ օր:

Բողոքել են պատգամաւորները, բողոքել են նաև,

թէ ինչո՞ւ հեռագրուած է, որ միայն պաշտպանութիւն ցոյց տրուի օտարահպատակներին և օտար հաստատութեանց, և այդ պաշտպանութիւնը լուռ կերպով խնայուի հայրենիքի օրդինների համար:

Պաշտօնեաները ամբաստանել են հայերին, որ ջարդի պատճառը նրանք են, որ կոտորուողների մեծ մասը մահ-մեղաւկաններ են և այլն: (Գ.)

Ադանայում՝ կարճատեւ հանդստութիւնից յետոյ, իրերի դուրսութիւնը ամենալուրջ կերպով վատթարացաւ: Ապրիլի 13-ին սպանվեց 2000 հոգի: Կոտորածի ժամանակ տեղի էին ունենում ամենասոսկալի գաղանութիւններ: Աննկարագրելի կարիք է տիրում: Դուրսութիւնն առանձնապէս բարդանում է նրանով, որ թիւրք զինուորները մասնակցում են հայերի հալածանքներին: Վախենում են, որ զօրքերը կը յարձակուեն հայերի վրա, որոնք թաղնուած են միասփօնեական համայնքի շինութեան մէջ: Հայերը հեռանում են նաև Մէրսինից, — ուր առայժմ ամեն ինչ հանգիստ է — դէպի Կիպրոս և Բէյրութ: Ադանայի գերման լէվանտեան բամբակագործութեան գրասենեակը քարուքանդ է արուած և կողոպտուած: Օտարազգիները վախենում են իրանց կեանքի համար (Հ. Գ.) (Մշ.)

«Թայմսին» հաղորդում են Մէրսինից ապրիլի 13-ին, որ այնտեղ գնացած թիւրքական երկու գնդերը անցեալ շաբաթ օրը մեկնեցին Ադանա և լոյս կիրակի գիշերը այնտեղ ապրող հայերի մէջ սոսկալի կոտորած սարքեցին: Հայերի գոյքն ու ստացուածքն այրուած են, կրակում զոհուել են մօտ հազար հայեր: Փախչելու փորձ անողներին զինուորները գնդակահարել են: Ամբողջ Ադանայի վիլայէթում մօտաւոր հաշուով սպանուել է մօտ երեսուն հազար մարդ: Շատ մեծ են նաև երօպացիների նիւթական կորուստները: (Հ. Գ.) (Մշ.)

Մէրսինից՝ հիւպատոսական զեկուցումների համեմատ, Ադանան համարեա ամբողջապէս կրակի ճարակ է դարձած: Հայերը ամբողջապէս սրի են քաշուել: Եզուիտների և Սուրբ Ժողէֆինայի օրդէնի մի քանի կաթօլիկ միսսիօնէրական հիմնարկութիւններ կրակի զոհ են գնացել: Մարդիկ ազատուած են: (Հ. Գ.) (Մշ.)

Լօնդօնից խփուած հեռագիրը գումար է, որ հայերի կոտորածը Ադանայում սոսկալի է եղել, որ անցեալ շաբաթ օր, ապրիլի 11-ին, ափ իջած թիւրքական զօրքերը կիրակի օրը, ապրիլի 12-ին, ահռելի կոտորած սարքեցին հայերի մէջ: Միայն կրակի մէջ այրուել են հազար հոգի հայեր, իսկ փախչել փորձողները գնդակահար էին լինում զինուորների ձեռքով:

Ապա հեռագիրը գումար է, որ ամբողջ Ադանայի վիլայէթում սպանւած են մօտ 30,000 մարդ: (Մշ.)

— Պօլիս, 17 ապրիլի: Թերթերի ասելով, զինուորական գատարանին կից կազմուած քննիչ մասնաժողովը երևան է հանել Սբդիւլ Համիդի անմիջական ղեկավարութիւնը մարտի 31-ի գաւադրութեան մէջ:

Երևան է հանուած նաև շաբաթ, ապրիլի 11-ին մայրաքաղաքի քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան կոտորելու նախապատրաստութեան փաստը:

Շատ խօջանների և Պերայի ու Ղալաթիայի մեծ շինութիւնների դռնապաններին ռումբեր են բաժանուած եղել:

Այդ ռումբերի պայթիւնը մատգրուել էին կատարել շաբաթ գիշեր և այդ վերագրել հայերին. այնուհետև յաջորդ օրը ցերեկով սկսել հայերի կոտորածը, ինչպէս նաև օտարահպատակներին:

Թերթերը հաւատացնում են, որ իբր հրացանի բռնուածների թիւը 50-ից չի անցնում. հրացանազարկ են անում միայն մարդասպաններին:

Նոր պալատի աւադ-արարողապետի կոչումը պահպանել է նախկինը՝ Հալիլ-փաշան: (Գ.)